

Osmanlı Sultan Camilerinde ‘Avlu’

Büşra Nur Güleç DEMİREL
Yıldız Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi
busra.nur.gulec@hotmail.com

Prof. Dr. Nuran Kara PİLEHVARİAN
Yıldız Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi
pvarian@gmail.com

Özet

Camiler İslam toplumlarında kentin ve yaşamın merkezinde, Cuma, cenaze, bayram ve vakit namazlarının kılındığı ibadethanelerdir. Şam Emeviye Camii’nden itibaren hemen hemen tüm cami plan tiplerinde avlu bulunmaktadır. Osmanlı Dönemi’nde camilere iç avlunun yanı sıra dış avlular/bahçelerilave edilmiştir.Osmanlı Mimarlığı’nda Klasik Osmanlı Dönemi olarak adlandırılan, 16.Yüzyıl’dainşa edilen tüm sultan camilerinde bu düzenlemenin var olduğu görülür. Dış avlu/bahçe, Osmanlı Mimarlığı’nın 20. Yüzyıl başına kadar inşa edilen sultan camilerinde varlığını devam ettirirken, iç avluların 18.Yüzyıl sonlarına doğru ortadan kalktığı görülmektedir.Cami avluları, Osmanlı coğrafyasında şehirlerin temel belirleyicisi olan, devlet meselelerinin görüşüldüğü,yönetim ile halkın bir araya geldiği, namaz saatleri dışında da halkın kullandığımekanlardır. İlk İslam Devleti Emeviler’den itibaren inşa edilen tüm Cuma Camileri’nin avluları zaman zaman işlev değiştirerek günümüze kadar ulaşmıştır. Makale kapsamında sayısız çalışmaya konu olmuş Osmanlı sultan camileri, avlu yapılanmaları ile birlikte ele alınmış yüzyıllar boyunca camilerin tamamlayıcısı ve eşlikçisi konumunda olan avluların toplumsal ve sosyal hayattaki rolü irdelenmiştir.Osmanlı Devleti’nin geçirdiği siyasi değişimlerin toplum yaşamına olan etkileri avlu mimarisi üzerinden değerlendirilmiştir. Çalışmaya temel teşkil etmesi adına öncelikle tarihsel süreçte çeşitli medeniyetlerdeki avlu düzenlemeleri incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kent avlusu, Cami, Cami avlusu, İşlev

‘Courtyard’ in the Ottoman Sultan Mosques

Abstract

Mosques are in the center of city and life in the Islamic societies, Friday, funerals, eid and time honored prayers.Almost all types of mosques have courtyard from the Şam Emeviye Mosque. In the Ottoman period, besides the inner courtyard of the mosques, outercourtyards / gardens which constitute a transition area between the city and the mosque were added. This arrangement exists in all the salatin mosques built in the Ottoman Architecture 16th century. The outer courtyard / garden continued to exist on the salatin mosques built from the beginning of the 19th century, but the inner courts disappeared over time.The mosque courtyards are the places where the people of the state meet and the people meet with the administration and people outside the prayer hours in the Ottoman geography. The courts of all Friday mosques, built from Umayyads, have occasionally changed function and reached daily. In the

article, the Ottoman sultan mosques, courtyard constructions have been examined in the social and communal life. The effects of the political changes of the Ottoman Empire on the life of the society were evaluated through courtyard architecture. In order to be base for the study, firstly the courtyard arrangements in various civilizations in the historical process have been analyzed.

Keywords: City courtyard, Mosque, Mosque courtyard, Function

Giriş

Tarihsel süreçte varlık göstermiş hemen hemen tüm medeniyetlerde ortak bir ihtiyaç olan toplanma, bir arada çeşitli amaçlarla paylaşım içerisinde olma hali, toplumları bu gereksinimleri için mekanlar oluşturmaya yönlendirmiştir. Eski Yunan Dönemi'nin agoraları, Eski Roma Dönemi'nin forumları ve Ortaçağ kentlerinin piazzaları olarak tarihteki yerini alan mekanlar, benzer işlevler için tasarlanmış alanlardır. Toplumsal sosyal yapıyı ve toplumun yaşam alanlarını şekillendiren önemli unsurların başında gelen inanç sitemleri, toplumsal düzenin kurulmasının yanı sıra şehirlerin fiziksel düzenlerinin oluşmasında ve biçimlenmesinde de önemli rol oynamışlardır. Bu bağlamda dini yapıların tarih boyunca kurulan uygarlıkların şehirlerinde, şehrin merkez odağını oluşturduğu söylenebilir. Osmanlı Devleti'nden önce İslamiyeti kabul etmiş medeniyetlerde ve Osmanlı Devleti'nde de bu durum değişmemiş, camiler İslam şehirlerinin merkez odakları olmuşlardır. Etimolojik olarak 'toplanılan yer' anlamına gelen 'cami' kelimesinin mimari karşılığı olan tarih boyunca inşa edilmiş yapıların, kapalı alanlarının yanı sıra, açık avluları da ibadetle birlikte çeşitli amaçlarla toplanılan mekan olma işlevlerini sürdürmüşlerdir. Bu mekanlar, müslümanların bayramlaşma, sohbet etme, dini/siyasi meseleleri görüşme, eğitim öğretim, mahkeme ve belirli günlerde pazarların kurulması vb. işlevlerine ev sahipliği yapmıştır. İslamiyet'in ortaya çıkışından sonra inşa edilen ilk camilerden günümüze kadar cami avlularının bu amaçlarla kullanıldığını anlatan, tasvir eden pek çok kaynak mevcuttur.

İslamiyet Öncesi Meydan ve Mabet Avluları

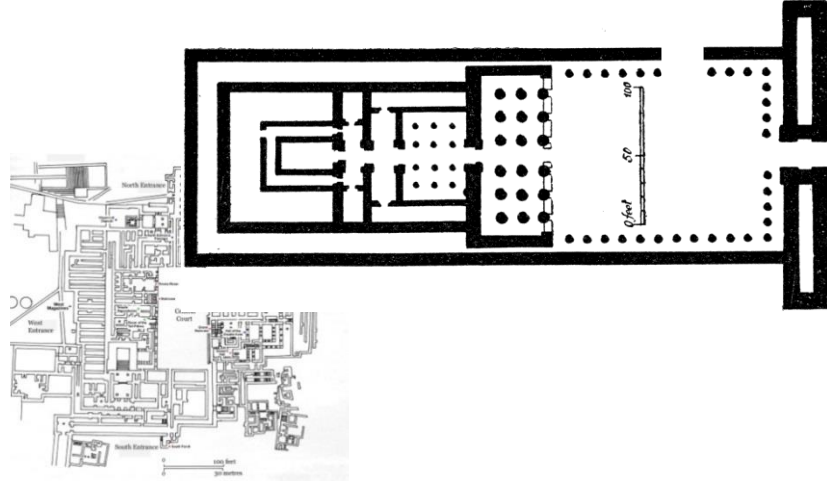
Tarih boyunca kurulmuş yaşam alanları ve şehirlerde, bireylerin özel yaşam mekanlarının yanı sıra toplu olarak bir arada bulundukları mekanlar bir gereksinim olarak hep varlık göstermişlerdir. Tarihte ilk düzenli yerleşim örneği olarak kabul edilen Çatalhöyük'te Mellaart'ın 1965'te yaptığı çizimlerde ortak kullanıma ayrılmış açık mekanın ilk örnekleri görülmektedir. James Mellaart Çatalhöyük evlerinin birbirlerine birleşik şekilde yapıldığından, evlere girişin çatılardan sağlandığından ve evlerin arasında avlulara çıkan dar geçitler yer aldığından bahsetmekte, bu avluların hava ve ışık sağlayan aynı zamanda kült alanı olarak kullanılan mekanlar olduğundan söz etmektedir (Şekil 1). (URL 1)

Şekil 1. Çatalhöyük yerleşkesi(URL 1)Şekil 2. Khorsabad Saray ve Tapınak modeli (URL 2)

Mezopotamya'nın tarih boyunca en önemli şehirlerinden biri olmuş, tarihi MÖ 3000'lere dayanan Antik Sümer kenti Mari'nin ve yaklaşık MÖ 1900 tarihli Antik Asur kenti Babil'in kent planlarında da avlular görülmektedir. Bu avlular diğer ilk çağ uygarlıklarında olduğu gibi işlevsel olarak ayrılmış, konum olarak sarayların içinde yada önünde ve mabedlerin içinde yada önünde yer almışlardır. Genellikle sur içinde yer alan saray yapılarına ait yönetim ve mabed avluları halkın sınırlı ve kontrollü olarak kullanabildiği avlulardır. Sarayların içindeki yada önündeki avlular, yönetimin halk ile ilişkisini kuran açık toplanma alanları olmanın yanı sıra, değişik işlevli mekanlar arası ulaşımın sağlandığı alanlardır. Mabed önlerinde yada içinde yer alan avlular ise halkın ibadet amaçlı, din adamlarının ritüelikle törenler için kullandığı etrafı sınırlandırılmış üzeri açık alanlardır.¹Eski Asur kenti Dur Sarrukin'da bulunan Khorsabad Sarayı ve Tapınağı'nda ve tarihi MÖ 2500'lere uzanan Minos Uygarlığı'na ait Knossos Sarayı'nda, saray önünde yönetime ait avlular görülmektedir (Şekil 2 - Şekil 3). İlk çağ medeniyetlerinde mabedlerin önündeki toplanma alanları halkın ulaşabildiği son noktadır ve mabedin ilk avlusu her dereceden din adamının toplanma alanıdır. Bu alanın halk ile kutsal mekan arasındaki bağlantıyı ve geçişliliği sağlayan mekan olduğu söylenilebilir. Sümerler'e ait tapınaklarda, ve Mısır'daki Horus Tapınağında, aynı işlevdeki mabed önü avluları görülmektedir (Şekil 4).

¹Bu bağlamda üzeri açık ibadet amaçlı toplanma için oluşturulmuş ilk mekanın, Şanlıurfa yakınlarındaki Göbeklitepe olarak bilinen alanda inşa edilmiş etrafı taş duvarla sınırlandırılmış 20'ye yakın yapı olduğu söylenilebilir. Araştırma ve kazı çalışmaları tamamlanmamış olmasına karşın, Göbeklitepe'nin ibadet amaçlı bir toplanma alanı olduğu söylemek mümkündür.

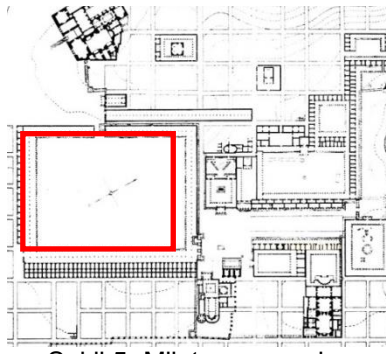

Şekil 3. Knossos Sarayı planı (URL 3) Şekil 4. Horus Tapınağı planı(URL 4)

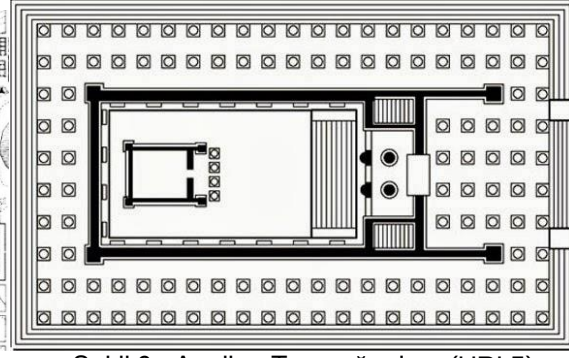
İlk çağ medeniyetlerindeki saray önlerinde yer alan halk tarafından kontrollü ve sınırlı kullanılan yönetim avluları, Eski Yunan Kolonileri Dönemi'nde yerini kent avlusu olarak adlandırılabilir, halkın serbestçe girebildiği agoralara bırakır. Eski Yunan Kolonileri Dönemi'nde yönetim biçiminin, o şehirde doğan özgür vatandaşların temsiline dayalı sınırlı da olsa bir demokrasi olması, şehirlerde herkese açık, herkesin toplanabildiği, yönetimle ilişkinin kurulabildiği alanların artmasına neden olmuştur.

Planları genelde geometrik olarak biçimlendirilmiş, kentsel pazarları da içinde barındıran agoralar halkın genel kullanımına imkan sağlayarak toplanma, alışveriş, öğretim işlevlerine mekan olmuşlardır. Agoralar, değişik işlevli mekanların geçişliliğini sağlayan mekan olmanın yanı sıra ticari, siyasi ve sosyal olayların gerçekleştiği, kolay ulaşılabilir, merkez özellikli mekanlardır (Şekil 5) (Erdoğan, 1996:108) . Eski Yunan kentlerinde agoraların yanı sıra tiyatro yapıları da benzer bir işlev üstlenmiş, kenti ilgilendiren önemli konularda canlandırmalarla halkın görüşünün alındığı mekanlar olmuşlardır. Tiyatrolar, yönetim ile halkın bir araya geldiği, duyuruların yapıldığı, yapılan etkinlikler sayesinde insanlar arasındaki iletişimin kuvvetlendiği alanlar olmaları ile kent avlusu agoralara destek mekanlar olarak kullanılmışlardır.

Tüm İlkçağ medeniyetlerinde olduğu gibi Eski Yunan Kolonileri Dönemi'nde de halkın mabed içine girmesi yasaktır ve mabedlerin önlerindeki avlular, halkın giremediği ibadet alanı ile kamusal alan arasındaki geçişi ve iletişimi sağlar niteliktedir (Şekil 6). Eski Yunan şehir devletleri olan Polis'lerin en önemli üç yapısı şehirdeki tapınak, agora ve tiyatrodur.

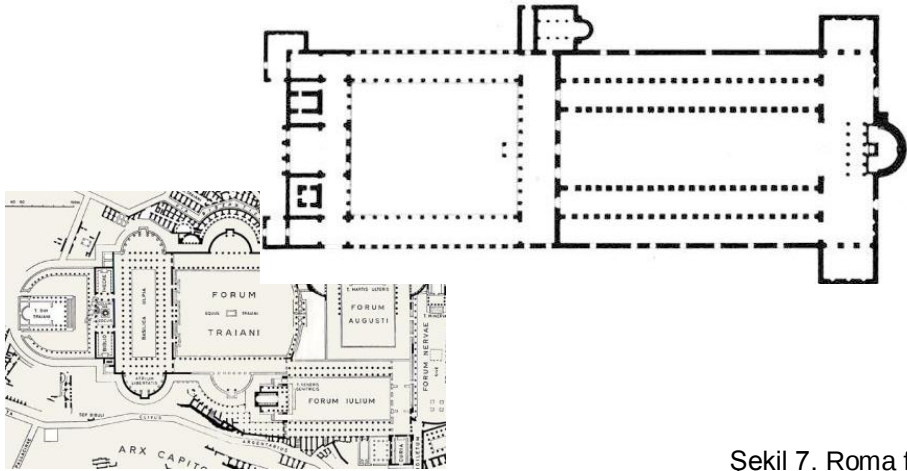
Şekil 5. Milet agorası planı

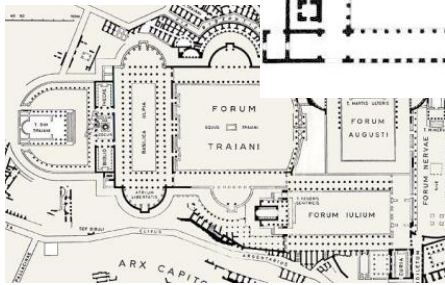
Şekil 6. Apollon Tapınağı planı (URL5)

Latince foris ‘dışarı’, dış avlu’ sözcüğünden türetilmiş ‘pazar yeri, çarşı, kamuya açık alan’ anlamına gelen ‘forum’ ise Roma İmparatorluğu Dönemi’nde Eski Yunan ‘agora’larının karşılığıdır (Şekil 7) (Hasol, 1998:12).

Hristiyanlığın kabulü ile birlikte yeni dinin ibadet yapısı kiliseler ve avluları, ilk çağ mabedlerinden farklı olarak herkese açık hale getirilmiştir (Şekil 8). Mabede girişte bir hazırlık alanı oluşturan bu yeni mabed avlusu formatı, semavi dinlerin daha sonraki ibadet yapılarında da devam etmiştir. Semavi dinlerin yapılarına girerken gözetilen bu mekan hiyerarşisi kamusal alandan yani gündelik yaşamdan, kutsaliyetin hissedildiği özel ibadet alanına geçişi sağlayan , bir filtre görevi görmektedir. Bu geçiş alanının mabede girecek olan kişinin kendini fiziksel ve psikolojik anlamda ibadete hazırlaması için verilmiş bir aralık olduğu söylenilebilir (Şekil 8).

Şekil 7. Roma forumu (URL6)

Şekil 8. Eski St.Peter Bazilikası planı(URL 7)

Ortaçağ Avrupa kentlerinde, Eski Yunan Dönemi agorasının ve tiyatrosunun sahip olduğu işlevler birleşerek tek bir kent avlusu , ‘piazz’ olarak şekillenmiştir. Piazzalar bir tarafında yönetim yapısının, bir tarafında kilisenin yer aldığı kent avlularıdır.Bu avlular yolların kentin ana akslarının birleştiği,

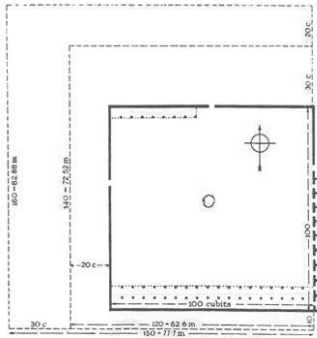
yönetim meselelerinin konuşulduğu, yönetim ile ilgili duyuruların yapıldığı, gösterilerin ve şenliklerin düzenlendiği halkın nefes alma alanı olan kent meydanlarıdır (Şekil 9).

Şekil 9. Padavo'da bir kent meydanı

Osmanlı Öncesi İslam Camilerinde Avlu

İslam şehirlerinde cami merkezli şehir yapılanmalarının toplanma alanları cami ve avluları olmuştur. İslamiyet'in ilk cami olan Mescid-i Nebevi'den itibaren İslam mabedleri yönetim ve toplum ile alakalı meselelerinin görüşüldüğü , eğitim ve öğretimin yapıldığı, çeşitli toplumsal olayların gerçekleştiği mekanlar olarak tasarlanmış ve değişik işlevli mekanlar arası bağlantı büyük avlularla sağlanmıştır (Şekil 10-11). İlk İslam külliyesi olarak kabul edilebilecek Mescid-i Nebevi'nin avlusu bu anlamda her türlü sosyal-kültürel ve politik meselelerin konuşulduğu ve Hz. Peygamber ile istişare edildiği, derslerin verildiği aynı zamanda ibadet de edilebilen Medine şehri için bir kent avlusu örneğidir.

Şekil 10. Mescid-i Nebevi gelişim planı (URL 8)Şekil 11. Mescid-i Nebevi'nin temsili görünümü (URL 8)

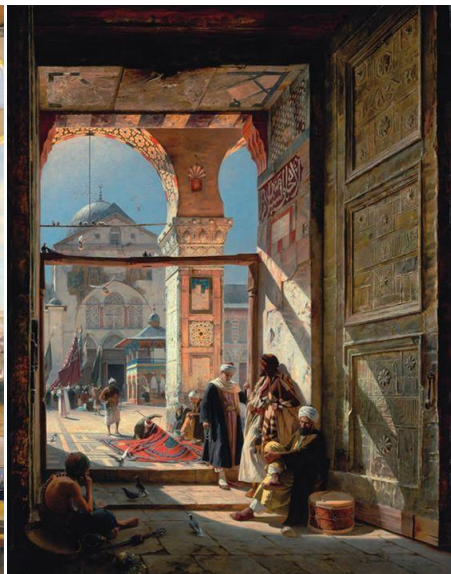
Mescid-i Nebevi'nin yapılışından itibaren Medine'nin en önemli ilim ve kültür merkezi olduğunu sahabe Sehl b. Sa'd tarafından rivâyet edildiği şekli ile Hz. Peygamber'in :“Öğreneceği veya öğreteceği bir hayr (ilim/amel/harf) için kim benim şu mescidime (Mescid-i Nebevi) gelirse, Allah yolunda cihâd eden mücahit hükmündedir.” hadisine dayanarak söylemek mümkündür (Ünlü, 2015). İslam Peygamberi (Hamidullah, 1993:768) adlı eserinde “Suffa ilk İslam Üniversitesi'dir” diyen Hamidullah, bir diğer eserinde (Hamidullah, 2007:67-68) Mescid-i Nebevi'nin eğitim işlevi ile alakalı şu tespitlerde bulunmaktadır:

“Medine Camii’nde platform şeklinde yüksek bir yer olan Suffa Okulu vardı. Okul için ayrılan Suffa’nın çok geniş olduğu sanılmaktadır. Burada okuyan talebeler geceleri de burada yatıyorlardı. Muhtemelen ensardan olan talebeler burada yatmıyorlardı. Bunlar öğrenim için gündüz geliyor, gece olunca evlerine dönüyorlardı. Fakat muhacirler burada hem ilim tahsil ediyor hem de geceleri burada yatıyorlardı. Önceleri Suffa’da yatılı kalanların sayısı seksen kadardı. Fakat bu sayı gündüzleri daha fazla oluyordu.”

Hizmeti Peygamber tarafından başlatılan bu eğitim ve öğretim faaliyetleri artarak devam etmiş ve mescid, bütün İslâm dünyasında özellikle dinî ilimlerde en önemli kültür merkezi olma özelliğini tarih boyunca sürdürmüştür. Mescidin harimi ve avlusunda yapılan derslere İslâm dünyasının her yanından gelen âlimler katılmaya özen göstermiştir (Bozkurt, Küçükbaşçı, 2013:288).

Mescid-i Nebvi’nin duvarlarla sınırlandırılmış üstü açık bir mekan olan avlusu diğer işlevlerinin yanı sıra her şeyden önce cemaati karşılama, barındırma ve bir araya toplama işlevlerini karşılayan önemli bir alandır. İnşa edildiği ilk zamandan itibaren İbadet yeri olduğu kadar, insanların buluşma ve iletişim kurma yeri de olmuştur (Bammatt,1986:41). Bu anlamda Mescid-i Nebvi ve avlusunun içerisinde gerçekleşen eylemleri karşılayan nitelikteki yapısı ile kendisinden sonra inşa edilen çeşitli medeniyetlerdeki camilerin avlu yapılanmalarına örnek olmuştur.

İlk İslam Devleti Emeviler’in ilk anıtsal camisi Şam Emeviyye Camii enine genişleyen harim bölümüne bitişik şekilde, kuzeyinde yer alan revaklı avlusu ile ilk anıtsal avlu örneğine sahip camidir. Caminin avlusunun, şehrin müslümanları için meydan ve bir iletişim alanı olduğunu yapılmış resim ve gravürlere bakarak söylemek mümkündür (Şekil 12-13). Alman ressam Gustav Bauernfeind’in 1890 tarihinde yaptığı resimlerde Emeviye Camii’nin avlusunda revakların altına halı serip üzerine oturmuş muhtemelen bir şeyler satan bir adamın çevresine toplanmış insanları, ellerinde bayraklar olan bir kalabalığın avlu içerisinde toplandığını görmekteyiz. Sanatçının görsellerdeki bu betimlemeleri avlunun sosyal hayattaki yeri ile ilgili fikir sahibi olmamızı sağlamaktadır.

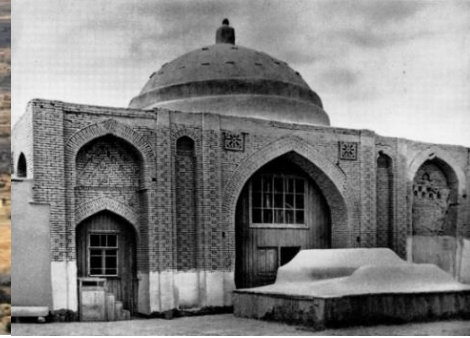

Şekil 12. Emeviyye Cami avlusu(URL 9) Şekil 13.Emeviyye Cami avlusu(URL 9)

Abbasiler Dönemi'nde ortaya çıkan ordugah tipi camilerin, en bilinen örneği olan Samarra Ulu Camii'nin(848-852) büyük avlusu, askerlerin bir arada namaz kılmalarını sağlamak üzere ibadet alanı genişletilmiş bir mekan olmanın yanı sıra, namaz saatleri dışında çeşitli askeri eğitim ve talimlerin alanı da olmalıdır. Korunaklı kalın avlu duvarlarına ve gözetleme kulesi olarak kullanılabilecek tasarımı olan bir minareye sahip olması yapının askeri özelliklerine vurgu yapmaktadır (Şekil 14)(Bknz. Ek 1).

Şekil 14. Samarra Ulu Cami ve avlusu

Şekil 15. Talhatan Baba Cami (URL 10)

Karahanlılar İslamiyeti kabul eden ilk Türk devlet olması itibari ile Türk-İslam mimarisinin temelini atmış ve ilk örneklerini oluşturmuşlardır. Buhara şehrine 40 km mesafedeki Hazer Degaron Cami ve Talhatan Baba Cami'lerinin günümüze ulaşan avlu yapıları yoktur (Şekil 15) (Bknz. Ek 1). Karahanlılar Dönemi'ne ait çalışmaların az olması ve Karahanlı kent dokusu ile alakalı yeterli bilginin olmaması, bu medeniyete ilişkin yapılan yorumları kısıtlı hale getirmektedir.

Türk-İslam camilerinin önemli yapılarından biri olan Gazneliler'e ait Leşker-i Bazar Ulu Camii, geniş Leşker-i Bazar Saray'ının dış sur duvarına bitişik olarak inşa edilmiştir. Yapılan kazı çalışmaları sonucu gün yüzüne çıkarılan yapının kalıntıları, caminin kemerlerle avluya açılarak kalabalık cemaate hizmet edebilen bir konumda olduğunu göstermiştir (Bknz. Ek 1) (Altun, 2013:484).

Büyük Selçuklu Devleti'nde de diğer İslam kentlerinde olduğu gibi, şehrin odağı Cuma camii, caminin avlusu kentin toplanma alanı ve meydanıdır. Dört eyvanlı avlu kullanımını ilk kez cami planlamasında kullananlar Büyük Selçuklular'dır. İsfahan'daki Mescid-i Cuma'nda (1080) uygulaması görülen dört eyvanlı avlunun, camide kullanılmasının sebebini, mezheplerin ortaya çıkmasından sonra İran coğrafyasında sayıları hemen hemen eşit olan dört fıkhi Sünni mezhep mensuplarının namaz ibadeti sırasındaki küçük farklılıklardan dolayı kendi imamları ile birlikte Emir'in arkasında namaz kılmalarını sağlamak olduğu şeklinde yorumlamak mümkündür² (Bknz. Ek1).

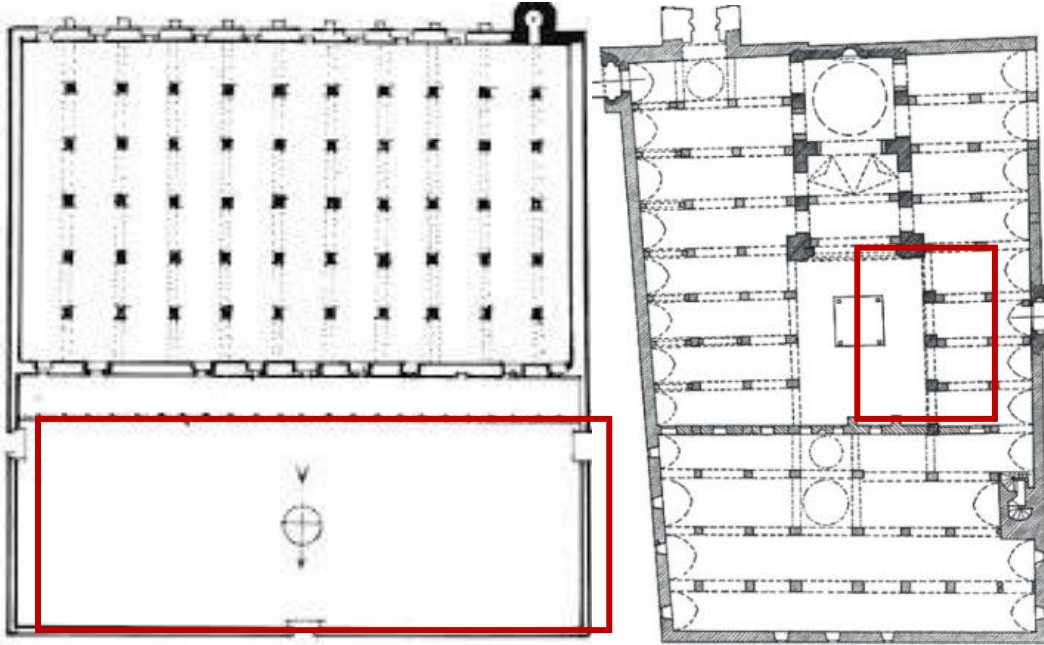
Şimşek (Şimşek, 2015:461)'Büyük Selçuklu Mimarisinde Avlu Kimliği'makalesinde, Selçuklu hakimiyet alanında İslamiyet öncesi ev ve saraylarda kullanılan dört eyvanlı yapı geleneğinin cami yapısına uyarlanması, devletin siyasi otorite ile dini otoritenin bir olduğu anlayışını benimsediğine dayandırmaktadır (Şekil 16). Mescid-i Nebvi'den beri hakim olan bu anlayış Selçuklular'da da camilerin büyük avluları ile sürdürülmüştür.

²Evlıya Çelebi'nin Seyahatnamesi'nden öğrendiğimize göre benzer şekilde 17.yy'da Mescid-i Nebvi'de farklı mezhep mensuplarının cami de sırayla namaz kılmışlardır (Kahraman, 2017)

Şekil 16. İsfahan Mescid-i Cuması ve avlusu(URL 11)

Anadolu'da inşa edilen Selçuklu camilerinde coğrafya ve iklim koşulları sebebi ile açık avlu kullanımının yaygın olmadığı görülür. Sivas Ulu Cami ve eyvanlı avlusu ile döneminin tek örneği olan Malatya Ulu Cami bu örneklerinde dışındadır(Şekil 17-18).

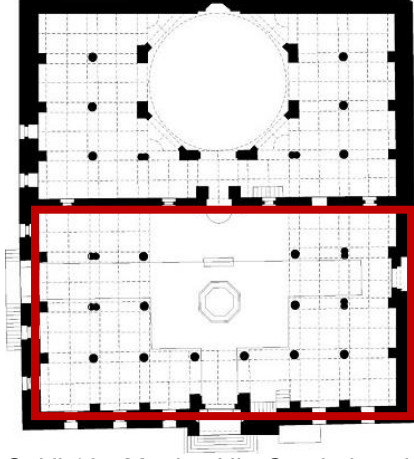

Şekil 17.Sivas Ulu Cami planı(URL 12) Şekil 18. Malatya Ulu Cami planı (URL 13)

14.Yüzyıl sonlarına gelindiğinde dağılan Anadolu Selçuklu Devleti'nden sonra, Anadolu'da iktidar mücadelesi veren beyliklerin mimari üslup olarak, Selçuklu yapılarının mimari biçimlerini benimsediği söylenilebilir.

Anadolu Beylikleri döneminde inşa edilen camilerde, yenilik olarak Selçuklu devrinde görmediğimiz revaklı avlu uygulamalarının geliştirerek kullanıldığı görülmektedir. Mihrap önü kubbeli, çok ayaklı, tek mekanlı tek kubbeli gibi değişik plan denemelerinin yapıldığı Beylikler Dönemi'nde, ilk defa Manisa Ulu Cami'nde sonrasında da Selçuk İsa Bey Cami'nde üç tarafı revakla çevrili avlu

uygulaması görülür (Bknz Ek 1) . Bahsi geçen yapıların güneyinde yani son cemaat yeri kısımlarında revak devam etmemiştir (Şekil 19-20). Bu mimari anlayış sonraki dönemlerde Osmanlı mimarisinin klasik döneminde sıkça rastlayacağımız son cemaat mahalinin de revaklara dahil edildiği dört tarafı revaklı avlu uygulamasına dönüşecektir (Özköse, 1995:117).

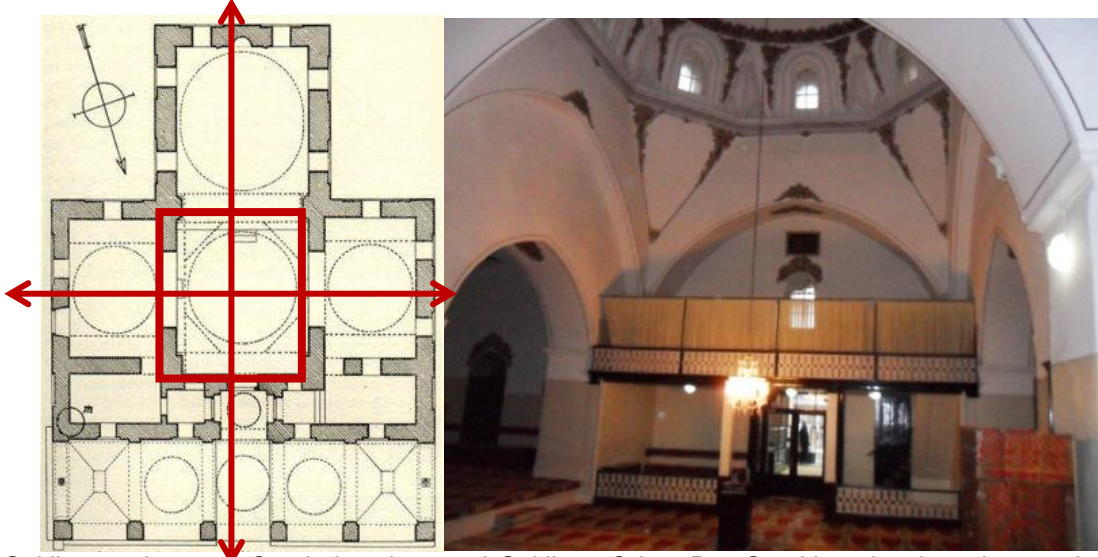
Şekil 19. Manisa Ulu Cami planı (URL 14) Şekil 20. Manisa Ulu Cami avlusu (URL 15)

Osmanlı Sultan Camileri'nde Avlu

600 yıllık Osmanlı Devleti'nin ürettiği mimarlık ürünleri üslup açısından Erken/İlk Dönem / Bursa Dönemi, Klasik Dönem ve Klasik Dönem sonrası olarak ele alınmaktadır. Erken dönem Osmanlı'nın sanat ve mimari ürünlerinin dayanağı, 12. Yüzyıl'dan itibaren Anadolu'da varolan Selçuklu'nun gelenekleri ile temellenmiş anlayıştır (Özköse, 1995:120). İlk yıllarda fethedilen kentlerde, kentlerin mevcut yapılarına ek Osmanlı Devleti'nin kimliğini yansıtan yeni cami, ticarethane, medrese, darüşşifa, vb. yapılar inşa edilmiştir.

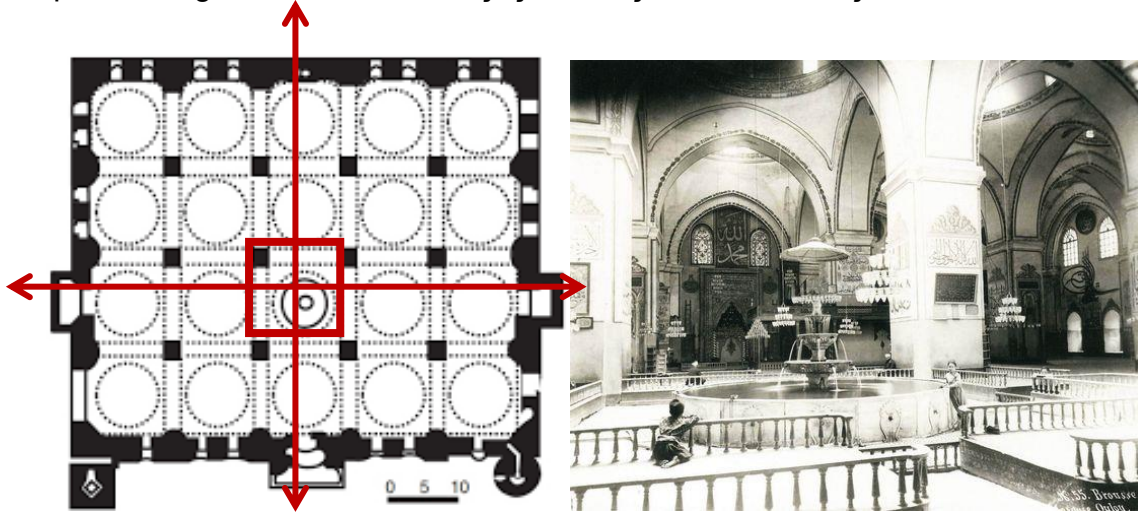
14. ve 15. Yüzyıl'lara gelindiğinde fethedilen toprakların genişlemesiyle mimarlık faaliyetleri artmıştır. Fethedilen kentlerde, öncelik şehirlerin merkezini oluşturan 'CumaCami'nin yapımı olmuştur. Fethedilen kentlerde inşa edilen cuma camisi etrafında kentin ticari ve sosyal hayatı örgütlenmiştir (Kuban , 2007:70).

İlk devir Osmanlı Mimarlığı'nda karşılaştığımız plan tiplerinden, zaviyeli plan şemasına sahip Bursa Orhan Bey Camii'nin üzeri kubbe ile kapatılmış, zaviye kısımları ile mihrap önündeki ibadet mekanı arasındaki kalan, sirkülasyon ve geçiş alanı bir kapalı avlu özelliğine sahiptir. İçerisinde bir havuzun yer aldığı örnekleri de bulunan bu kapalı avlu, mescidin hemen önünde yer alarak bir anlamda toplanma alanı olarak görev yapmış olmalıdır (Şekil 21-22).

Şekil 21. Orhan Bey Cami planı (URL 16) Şekil 22. Orhan Bey Cami kapalı avlusu (URL 17)

Erken Osmanlı Dönemi'nin çok ayaklı çok kubbeli plan şemasına sahip önemli örneklerinden Bursa Ulu Cami avlusuz bir örnek olmasına rağmen, Orhan Bey Cami ile benzer şekilde üç giriş kapısı aksının kesiştiği noktada bulunan üzeri ışıklık ile açık bırakılmış havuzun etrafındaki sirkülasyon alanının ibadet için uygun olmaması bu bölümün kapalı bir avlu gibi düzenlendiğini düşündürmektedir³ (Şekil 23-24). Bu avlu da tıpkı diğer örneklerde olduğu gibi toplanma, eğitim, mahkeme vb. çeşitli amaçlarla kullanılmış olmalıdır.

Şekil 23. Bursa Ulu Cami planı (URL 16)

Şekil 24. Bursa Ulu Cami kapalı avlusu

İslam şehirlerine özgü bir takım özellikler fetihten sonra bir İslam başkenti olarak yapılanmaya başlayan İstanbul için de geçerli olmuştur. Kentin toplumsal açıdan tanımlanan biriminin mahalle ve toplumsal birimin merkezinin cami olması bu ortak özelliklerden biridir (Kuban, 2007:125).

³Eyice'nin bu konudaki ' Anadolu camilerinde avlu giderek küçülmüş ve üzerinin kapatılmasına meyil göstermiştir. Ulu camilerin iç mekanlarında bırakılan üstü açık alanlar avlunun bir hatırasıdır' şeklindeki yorumunun Bursa Ulu Cami için de uygun olduğunu söyleyebiliriz. (Eyice, 1963)

Fethin ardından Osmanlı Devleti'nin, dolayısıyla dönemin en güçlü İslam Devleti'nin, başkenti İstanbul'un farklı noktalarında Sultan camileri inşa edilmiştir. Camilerin etrafına ticaret, eğitim, sağlık, vakıf vb. farklı işlevli yapılar yapılmış ve merkez odağı cami olan bu yapı toplulukları büyük külliye meydana getirmiştir. 15.Yüzyıl'dan itibaren inşa edilen bu külliye, üstlendikleri toplumsal işlevler ile kent yaşamının büyük toplantı merkezleri haline gelmiştir (Kuban, 2007:194).

İstanbul'un Roma ve Bizans eski kent strüktürlerindeki toplanma amaçlı kullanılan Antik Roma döneminde Beyazıt Meydanı'nın yerinde bulunan Theodosius forumu ve Sultanahmet Meydanı'nın yerinde bulunan Antik Roma Hipodromu gibi kent avlularının üzerine sultan cami merkezli büyük külliye inşa edilmesi ile, kent belleğinde iz bırakmış bu alanların ruhuna bağlı olarak, benzer işlevler aynı alanlara inşa edilen camiler ve onların avluları ile devam ettirmiştir.

Bu bağlamda bir ibadet mekanının parçası olmasından dolayı yarı kamusal alan olarak nitelendirebileceğimiz cami avluları toplumsal kent yaşamında ibadet, cenaze, bayramlaşma vb. işlevler için bir mekan olmanın yanı sıra belirli zamanlarda kurulan pazarlarda insanların alışveriş yaptığı ve iletişim halinde olduğu, arzuhalciye dilekçelerin yazdırıldığı ve mahkemelerin kurulduğu bir mekan olma özelliğine de sahiptir. İnalıcık 'İstanbul: Bir İslam Şehri' makalesinde kentlerin merkezlerinde bulunan büyük camilerin sadece dini değil, şehir hayatının 'diğer vechelerini' de yansıtan bir merkez olduğunu, büyük camilerin avlularında mahkemelerin kurulduğunu ve bu mahkemelerden en kalabalık olanının Büyük Çarşı yakınlarındaki Vezir-i Azam Mahmut Paşa Cami avlusundaki mahkemenin olduğu şeklinde ifadelere yer vermiştir (İnalıcık, 1995:249). Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nin İstanbul'u anlattığı birinci kitabında Kasımpaşa'yı anlatırken ' *Genişlik ve uzunluk olarak bu çapta olan büyük şehrin (Kasımpaşa'nın) içinde en eski cami Koca Kasım Paşa Cami'dir. Mimar Sinan yapısıdır. Avlusunda bir mahkeme vardır. Avlusunun sağında ve solunda iki kapısı vardır ve bu cami şehrin kalabalık yerinde olduğundan kalabalık bir cemaate sahiptir* ' ifadelerini kullanmıştır (Çelebi, 2003:378).

Ressam Preziosi'nin 1843'te yaptığı, Beyazıt Camii'nin(1501-1506) iç avlusunda kurulan bir pazarı anlattığı resimde , bir takım eşyaların, kitapların, yiyeceklerin satıldığı, kadın ve erkeklerin bir arada alışveriş yaptıkları görülmektedir (Şekil 25). Walsh Robert ve Allom Thomas'ın 1836 tarihli gravüründe ise cami avlusuna masasını kuran arzuhalciye dilekçe yazdıran kadınlar görülmektedir (Şekil 26). Döneme ait bu görseller, İstanbul'un önemli sultan camilerinden olan Beyazıt Cami avlusunun sosyal hayattaki konumu ile ilgili bilgiler vermektedir.

Şekil 25. Beyazıt Cami avlusu (A.Preziosi-1843) (URL 18)

Şekil 26. Avluda arzuhalci(URL 19)

Şekil 27. Ayasofya Cami avlusu (William Henry Bartlett) (URL 20)

16. Yüzyıl ve sonrasında inşa edilen Osmanlı Mimarlığı'nın Klasik Dönem özelliklerini taşıyan selatin camilerinde⁴ avlular, giderek yapının vazgeçilmez ögesi haline gelmiştir. Klasik dönem camilerinin son cemaat kısımları da artık revaklı iç avluya dahil edilmiş ve camilerin dört tarafı revaklarla çevrili iç avluları namaz dışında sahip olduğu işlevler ile günlük hayatın bir parçası haline gelmiştir. Camilerin, cami - iç avlu yapı bütününün kent ile olan bağlantısını kuran dış avlularında ise Kuran-ı Kerim'de geçen cennet tasvirlerinin dünyadaki karşılığı olarak insana huzur veren su ve yeşil öğeler ile yapılan düzenlemeler sıklıkla kullanılmış, bu mekanlar insanların nefes aldığı alanlar haline gelmiştir.

Şekil 28.Beyazıt Cami avlusu (A.Preziosi) Şekil 29.Beyazıt Cami avlusu (A.Preziosi)

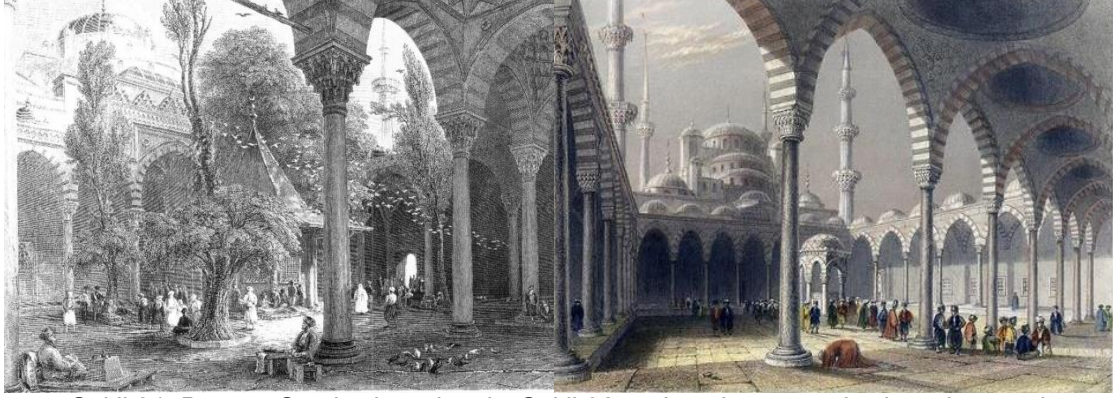
Preziosi'nin Beyazıt Camii iç avlusundaki yaşamı aktardığı resimlerinde oturup birbiri ile sohbet eden, alışveriş yapan, yiyecek satan insanlar görülmektedir (Şekil 28). İnsanların avlunun şadırvana yakın kısımlarında ağaçlara örtüler gererek, kendileri için gölgelik alanlar oluşturup, bu alanların altında oturdukları yine benzer görsellerden anlaşılmaktadır (Şekil 29-Şekil 30).

Şekil 30. Beyazıt Cami avlusu (A.Preziosi) (URL 21)

⁴Selatin camiler, Osmanlı döneminde padişahların ve eşlerinin kendi adlarına yaptırdıkları camilerdir.

17. Yüzyıl'ınönemli yapılarında biri olan Sultanahmet Camii (1609 – 1617) darüşşifa, imaret , arasta, sebil ve türbeden oluşan Sultanahmet Külliyesi'nin merkez yapısıdır. Caminin 30 revaklı ve şadırvanlı iç avlusu gündelik hayata dair benzer amaçlar için kullanılmıştır (Bknz. Ek 2).

Şekil 31. Beyazıt Cami avlusu (Doe) Şekil 32. Sultanahmet Cami avlusu (URL 22)

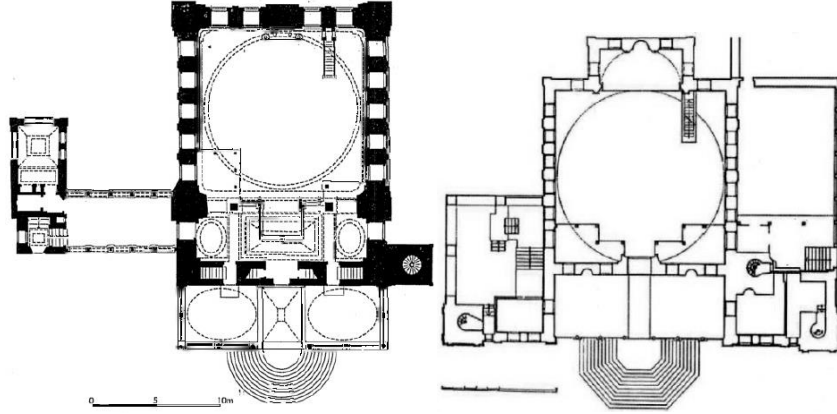
Sultanahmet Camii'nin kamusal alan ile ibadet mekanı arasındaki geçiş mekanı olan avlusu Sultanahmet Meydanı ile olan bağlantısı ile sosyal hayatın bir parçası olmuştur. Avlunun mekansal kurgusunun namaz kılan insanların yanı sıra, revak altında oturmuş birbirleri ile muhabbet eden insanların birarada bulunduğu bir ortam şeklinde kurulduğunu 1838 yılında W.H Bartlett tarafından resmedilmiş gravürden öğrenmek mümkün (Şekil 32).

Şekil 33. Nuruosmaniye Cami avlusu (Thomas, A) (URL 23)

18 .Yüzyıl'ın selatin külliyelerinden olan Nuruosmaniye Camii'nin (1749-1755) revaklı ve şadırvansız avlusunda da Osmanlı cami avlularının çok işlevli yapısının korunduğu, camiinin avlusunda insanların iletişim ve paylaşım halinde olduğu, Thomas Allom 'un döneme ait gravüründe görülmektedir (Şekil 33) (Bknz Ek 2).

18. Yüzyıl'ın ilk yarısında selatin camilerin avlu planlarında Klasik Osmanlı mimari şeması olan dörtgen, dört tarafı revaklı ve şadırvanlı avlu uygulamaları büyük ölçüde devam etmiştir. Yüzyılın sonlarına doğru Üsküdar Ayazma Cami (1758) ve Beylerbeyi Cami (1778) örneklerinde gördüğümüz gibi dörtgen avlu algısının değişmeye başladığı ve klasik revaklı iç avlu uygulamasının yerini daha çok serbest dış avlu yapılanmalarına bıraktığı gözlenmektedir (Şekil 34-35)

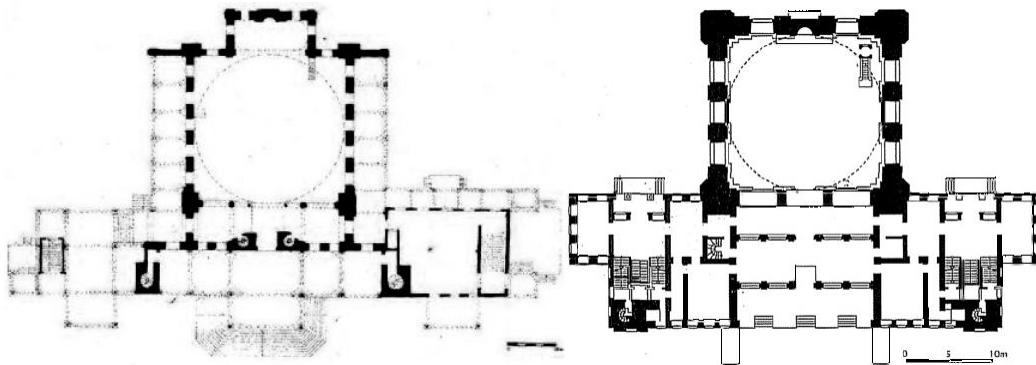

Şekil 34. Üsküdar Ayazma Cami planı(URL 24)Şekil 35. Beylerbeyi Cami planı (URL 24)

Aynı yüzyıl içerisinde iç avlunun yavaş yavaş ortadan kalkmasının yanı sıra gözlenen diğer bir farklılık da camilerin içinde yer alan hünkar mahfillerinin genişleyerek camiye eklemlenmiş bir yapı olarak hünkar kasırlarına dönüşmesidir. Hünkar kasırlarının ortaya çıkmasının sebepleri arasında padişahın artık saray dışında daha çok vakit geçirme eğiliminde oluşu ve saraydan başka camilerin hünkar köşkü gibi mekanlarda da devlet adamlarını ve elçileri kabul edip görüşmeler yapması gösterilebilir (Tanman, 2013:575-Sudalı, 1958:71).

19.Yüzyıl'da ilan edilen Tanzimat ve Islahat Fermanları ile Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetim anlayışında değişiklikler olmuştur. Müslüman tebaa ile gayr-i müslim halk arasında sosyal ve siyasal eşitliği sağlayan, gayr-i müslim devlet adamlarının Osmanlı bürokrasisinde görev alabilmelerinin yolunu açan bu reformlar, farklı dinlere mensup vatandaşların iletişim alanlarının artmasına neden olmuştur.

Osmanlı'nın sahip olduğu bu yeni düzende, müslüman halkın çoğunlukta olduğu İslam şehirlerinin kent meydanları olan cami avluları, eski işlevlerini zaman içerisinde kaybetmiştir ve inşa edilen yeni camilerde iç avlular giderek ortadan kalkmıştır. Dönemin Üsküdar Selimiye Cami (1801-1805), Dolmabahçe Cami (1853) ve Yıldız Hamidiye Cami (1881-1885) gibi yapılarında bu değişimi görmek mümkündür (Şekil 36-Şekil 37) (İnci, 1985:223-236).

Şekil 36. Üsküdar Selimiye Cami planı(URL 24) Şekil 37. Dolmabahçe Cami planı (URL 24)

Camilerde iç avlunun işlevsizleşerek ortadan kalkmasında ve yerini avlusu olmayan veya dış avlusu olan camilere bırakmasında çeşitli sebepler etkili olmuştur. Bu sebeplerden bir tanesi, önceleri cami avlusunda müslüman halk

için kurulan mahkemelerin, Tazimat Fermanı'nın ilanı ile müslüman ve gayr-i müslim halkın davalarına beraber bakılan nizamiye mahkemelerinin (1869) kurulmasından sonra, artık bu mekanlarda kurulamamasıdır. Diğer bir sebebi Islahat Fermanı ile birlikte gayrimüslim devlet adamlarının yönetime katılmasıyla devlet ve yönetim meselesi görüşmelerinin, avluda yapılamaması olarak söylemek mümkündür.

Şekil 38. Tanzimat sonrası Osmanlı'da bir mahkeme görünümü (URL 25)

Cami avlularının işlev değiştirmesinin bir başka önemli göstergesi de kaybolan iç avluların yanında küçülerek varlığını devam ettiren avluların 19.Yüzyıl 'da bir resmi törene dönüşen Cuma selamlıklarının mekanı oluşlarıdır. Osmanlı Devleti'nin ilk yüzyıllarından itibaren Cuma selamlığı alayları yapılmıştır,fakat bu merasimler 19. Yüzyıl'ın ilk yarısında bir devlet töreni olarak algılanmaya başlanmıştır. Bu törenlerin nihai mekanı olan cami avluları, sultanın bu gösterişli selamlığına ev sahipliği yapmışlardır (Şekil 39-40) (Karateke, 2017:123).⁵

18. Yüzyıl sonu itibari ile iç avlunun ortadan kalkmasından sonra varlığını sürdüren revaksız ve bahçe duvarı ile sınırlandırılmış dış avlular, sarayın dışında daha çok görünen padişah ile halkın iletişim noktaları haline gelmiştir. Cuma selamlığı esnasında sultana iletecek istekleri olanlar padişah camiye girmeden önce ellerini havaya kaldırarak kendilerini belli ederler ve isteklerinin yazılı olduğu kağıtları, arzuhalleri toplayan görevlilere verirlerdi. 18.Yüzyıl sonu ve 19.Yüzyıl boyunca hünkar kasırlarında yapılan, sultanın Cuma namazı sonrası devlet adamları ve elçileri kabul ettiği törenler gibi işlevlerin , Sultan II.Abdülhamit döneminde mekânsal olarak ayrıştırıldığı ve cami etrafında yeniden düzenlendiği söylenilebilir. Seyir ve set köşkleri ayrıştırılan bu mekanlara örnek olarak verilebilir.

⁵Selamlık merasimin avluda geçen son bölümü ' Erkan ve ümera küçük rütbeliler önde, ferike kadar büyük rütbeliler arkada olmak üzere ikişerli sıra halinde caminin bahçe kapısından caminin kapısına kadar avluda saf oluşturlardı. Daha sonra vezir ve müşirlerin oluşturduğu diğer grup gösterişli elbiseleri ile cami avlusundaki yerlerini alırlardı. Son olarak da saray katiplerinin ve mabeyncilerinin bir kısmı avlunun sağ tarafına geçerlerdi. Böylece avlu kapısından camiye kadar vekiller, müşir rütbeli yaver-i ekremler, bazı paşalar ve kaymakamın sağlı sollu sıralandığı bir yol oluşurdu. En son Abdülhamid'in oğulları ve diğer şehzadeler avludaki yerlerini alır, sultanın camiye gireceği merdivenin yanında dururlardı. ' ifadeleri ile anlatılmıştır(Karateke, 2017:133).

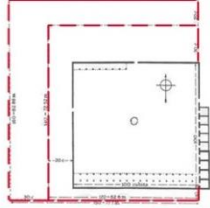
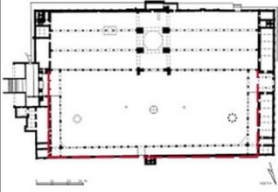
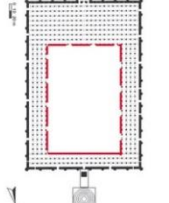
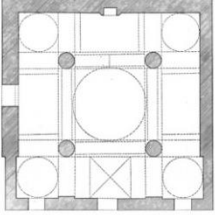
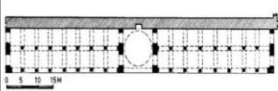
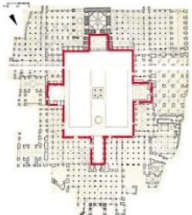
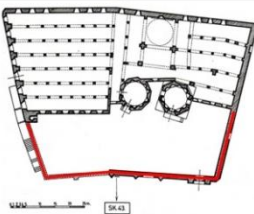
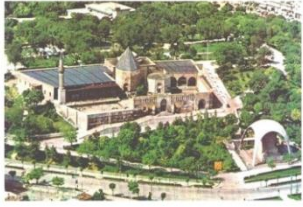
Şekil 39. Cuma selamlığı (Le Monde Illustré) Şekil 40. Selamlık sonrası camiye giriş (URL 26)

Sonuç

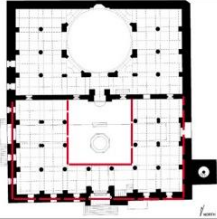
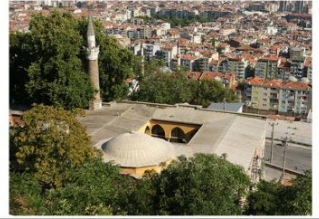
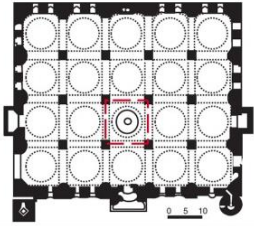
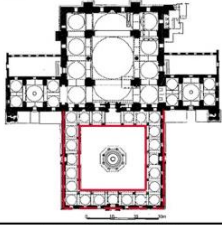
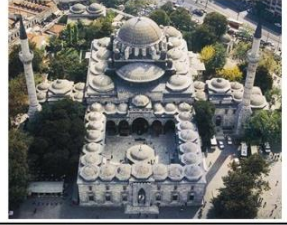
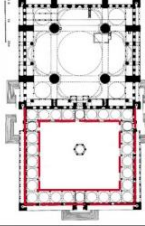
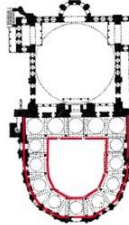
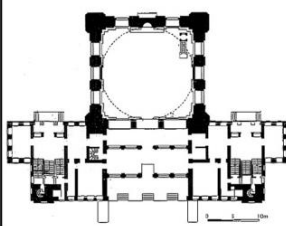
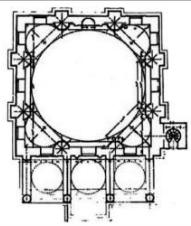
İnsan eliyle şekillendirilmiş, bilinen ilk yerleşim örneği olan Çatalhöyük'ten bu yana, avlular yerleşimlerin toplanma alanları olarak kullanılmışlardır. İlk çağ uygarlıklarından itibaren şehirlerin ibadet ve yönetim mekanlarının içinde veya önünde yer alan avlular, halkın sınırlı ve kontrollü olarak kullanabildiği mekanlardır. Bu mekanlar Eski Yunan Şehir Devletleri Dönemi'nde, yönetim şeklinin mekânsal karşılığı olarak her vatandaşın serbestçe kullanabildiği kent avluları olan agoralara dönüşmüştür. Eski Yunan şehirlerindeki agoraların işlevi Eski Roma Dönemi'nde halkın ortak kullanımına açık forumlar ile devam etmiştir. Tüm İlkçağ uygarlıklarında halkın içine giremediği ya da kontrollü olarak girdiği mabed avluları mabedde yaşayan din adamlarının toplanma, zaman zaman da halkla iletişim kurma mekanı olarak kullanılmışlardır. Hristiyanlığın, Roma İmparatorluğu'nda resmi din olarak kabulünden sonra yeni dinin ilk ibadet mekanları olan bazilikalara ilave edilen avlular, halkın kullanımına açık dini sosyal iletişim alanları olmuşlardır. Orta çağda yönetim ve dini yapıların önlerindeki avluların işlevleri birleşmiş, yönetim yapılarının ve mabedlerin birer köşesinde yer aldığı meydanlar, kentin merkez odağı ve halkın toplanma amaçlı kullandığı alanlar haline gelmişlerdir. Kentte yaşayanların önemli konularda bilgilendirilmesi, önemli günlerin kutlanması vb. amaçlarla toplanma işlevini üstlenen Avrupa ortaçağ kentlerindeki meydanların işlevleri, İslamiyetin kabulü ile birlikte İslam coğrafyalarında kurulan şehirlerde şehrin merkezindeki ibadet amaçlı toplanma yapısı olan cami avlularında karşılanmaya başlanmıştır.

Diğer İslam devletlerinde olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de şehirler cami odaklı bir yapılanmaya sahiptir. Osmanlı Devleti'nde sultan camilerinin avluları üstlendikleri çeşitli işlevler ile müslüman şehirlerin meydanları haline gelmişlerdir. Tanzimat ve Islahat Fermanları ile yapılan yeni hukuki düzenlemeler şehirlerin fiziksel yapılarının değişimini de beraberinde getirmiştir. Şehrin odaklarını oluşturan sultan camilerinin avluları da bu değişimden etkilenmiştir. Gerçekleşen reformlardan sonra devlet yönetiminde gayrimüslim bürokratların görev alması, müslüman ve gayrimüslim halkın beraber yargılandığı Nizamiye Mahkemeleri'nin kurulması, İslam kentlerinin merkez odağı olan camilerin avlularının işlevlerini giderek kaybetmesine neden olmuştur. Bu bağlamda 18.Yüzyıl sonu ve 19.Yüzyıl sürecinde inşa edilen sultan

camilerinde iç avlular zamanla ortadan kalkmış, yerini dış avlusu olan ya da avlusuz camilere bırakmıştır. 19.Yüzyıl'ın ikinci yarısında devletin resmi töreni haline gelen Cuma Selamlığı'nın mekanı olarak kullanılan sultan camilerinin dış avluları, Osmanlı Devleti'nin yıkılıp, din ve devlet işlerini ayırtıran yeni yönetim anlayışına sahip Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması ile birlikte sahip olduğu selamlık mekanı olma işlevini de kaybetmiştir. Bu işlevsizleşmenin mimariye yansımaları morfolojik olarak revaklı iç avludan dış avluya veya avlusuz cami yapılarına geçiş şeklinde olmuştur.

Dönem	Yapı	Plan Şeması	Avlu Durumu	Yapı Görseli
İlk İslam Dönemi	Mescid-i Nebevi		Açık avlu	
Emeviler Dönemi	Emeviyye Cami		Revaklı avlu	
Abbasiler Dönemi	Samarra Ulu Cami		Açık revaklı avlu	
Karahanlılar Dönemi	Hazer Degoran Cami		Günümüze ulaşmış avlu yok	
Gazneliler Dönemi	Laşker-i Bazar Cami		Kazı çalışmaları sonucu, avlusu olduğu düşünülüyor	
Büyük Selçuklular	İsfahan Ulu Cami		Eyvanlı avlu	
Anadolu Selçuklular	Konya Alaaddin Cami		Açık avlu	

Ek 1.Tarihsel süreçte cami avlu yapılanmaları

Dönem	Yapı	Plan Şeması	Avlu Durumu	Yapı Görseli
Beylikler Dönemi	Manisa Ulu Cami		Revaklı avlu	
Erken Devir Osmanlı Dev.	Bursa Ulu Cami		Kapalı avlu	
Klasik Dönem (16.yy) Osmanlı Dev.	Beyazıt Cami		Son cemaat yeri ile bütünleşmiş revaklı avlu	
17.yy Osmanlı Dev.	Sultanahmet Cami		Son cemaat yeri ile bütünleşmiş revaklı avlu	
18.yy Osmanlı Dev.	Nuruosmaniye Cami		Son cemaat yeri ile bütünleşmiş revaklı avlu	
19.yy Osmanlı Dev.	Dolmabahçe Cami		Avlu yok	
20.yy Osmanlı Dev.	Bebek Cami		Avlu yok	

Ek 2.Tarihsel süreçte cami avlu yapılanmaları

Kaynakça

- Altun, A. (1996),Gazneliler Mimari,**Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, 13,pp.484, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Bammat, N. (1986),*İslam'da mekan anlayışı*,**İlim ve Sanat**, 12, pp. 41, Çev.Sadık Kılıç,Ankara:Vefa Yayıncılık.
- Bozkurt, N., Küçükaşçı, M. (2013), 'Mescid-i Nebevi' **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**,29,pp.288, İstanbul:Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Doe, J. (1838),**The Beaties Of The Boshphorus**
- Erdoğan, E. (1996), Anadolu Avlularının Özellik ve Düzenleme İlkeleri Üzerinde Karşılaştırmalı Bir Araştırma, **Doktora Tezi**, Fen Bilimleri Enstitüsü. Ankara:Ankara Üniversitesi,.
- Eyice, S. (1963),**İlk Osmanlı Devrinin Dini-İçtimai Bir Müessesesi Zaviyeler ve Zaviyeli Camiler**, Ankara: Sermet Matbaası
- Kahraman, S (2017),**Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi IX**, 618, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Hamidullah, M. (1993),**İslam Peygamberi**, (çev. Salih Tuğ), İstanbul II, sayfa:768
- Hamidullah, M. (2007),**İslam Müesseselerine Giriş**, 56, pp.67-68.
- Hasol, D.(1998),**Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü**, 7, İstanbul: Yapı Endüstri Merkezi Yayınları.
- İnalcık,H. (1995),*İstanbul: Bir İslam Şehri***İslam Tetkikleri Dergisi**, 9 ,pp. 249 (Çev:Kalın,İ) İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- İNCİ, N. (1985),*18. Yüzyılda İstanbul Camilerine Batı Etkisiyle Gelen Yenilikler*,**Vakıf Dergisi**,19, pp.223-236.
- Karateke, H. (2017),**Padişahım Çok Yaşa! Osmanlı Devletinin Son Yüzyılında Merasimler**, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları
- Kuban, D. (2007), **Osmanlı Mimarisi**, İstanbul: Yem Yayınları.
- Özköse, A. (1995), Avluların Tarihsel Süreç İçindeki Evrim, **Doktora Tezi**, Fen Bilimleri Enstitüsü, Ankara:Gazi Üniversitesi.
- Şimşek, O. (2015), *Büyük Selçuklu Mimarisinde Avlu Kimliği*,**FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi**,5.
- Tanman, B.Kasr-ı Hümayun**Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, 24, pp.575. ; Sudalı, M.(1958) Hünkar Mahfilleri, **Doktora Tezi**, pp. 71, İstanbul: İTÜ Mimarlık Fakültesi.
- Ünlü,Ş. (2015), Camilerin eğitim ve öğretim işlevine vurgu yapan bir hadisin tahrîci, tenkîdi ve değerlendirilmesi, **Yüksek Lisans Tezi**, Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Hadis Bilim Dalı, İstanbul: Marmara Üniversitesi.
- URL1- http://212.174.161.8/kudeb_dokuman/catalhoyuk.pdf [28.08.2017, 15:20]
- URL2-<https://oi.uchicago.edu/research/projects/excavations-khorsabad>[15.08.2017, 12:00]
- URL 3- <http://arthistoryresources.net/greek-art-archaeology-2016/knossos.html>[15.08.2017, 13:10]
- URL4- http://etc.usf.edu/clipart/58000/58059/58059_edfu_templep.htm[15.08.2017, 13:30]

- URL 5- <http://arthistoryresources.net/greek-art-archaeology-2016/temple-apollo-didyma.html>[21.08.2017]
- URL6- <https://www.studyblue.com/notes/note/n/arc-2111-study-guide-2010-11-hollengreen/deck/9742786>
- URL 7- <http://web.sbu.edu/theology/bychkov/basilica.html>
- URL 8- <https://okuryazarim.com/mescid-i-nebevi/>[12.07.2017, 17:00]
- URL 9- <https://dome.mit.edu/handle/1721.3/46508>[15.08.2017, 13:10]
- URL 10- <https://okuryazarim.com/talhatan-baba-cami/>[01.08.2017, 13:45]
- URL 11- <https://okuryazarim.com/isfahan-mescid-i-cuma/>[16.04.2017, 22:10]
- URL 12- <https://okuryazarim.com/sivas-ulu-cami/>[02.08.2017, 20:00]
- URL 13- <https://okuryazarim.com/malatya-ulu-camii/>[15.04.2017, 22:00]
- URL 14- <https://okuryazarim.com/beylikler-donemi-mimarisi/>[02.03.2017, 17:15]
- URL 15- <http://www.mustafacambaz.com>[13.07.2017]
- URL 16- <https://okuryazarim.com/erken-osmanli-donemi-mimari-planlari/>[09.07.2017, 23:00]
- URL 17- <http://www.seyyahcelebi.com.tr/gazi-orhan-camii.html>[21.09.2017]
- URL 18- <http://eng.travelogues.gr/item.php?view=38947>[03.07.2017, 21:45]
- URL19- https://commons.wikimedia.org/wiki/File:A_Turkish_Letter-writer_at_Constantinople_-_Walsh_Robert_%26_Allom_Thomas_-_1836.jpg[03.07.2017, 22:00]
- URL 20- <https://www.iseeistanbul.gov.tr/FotoDetay.aspx?FID=2985>
- URL 21- “Bonhams October 2005 Travel & Topographical Pictures”
http://www.thecatalogstar.com/index.php?main_page=product_info&cPath=3_3_5&products_id=27461&zenid=6fc1582c2286de5df1c2382e638573e0
- URL 22- <http://www.galeriaalfa.com/v2/Gravur-Galeri.asp?artist=35&rc=2>
- URL 23- <http://www.galeriaalfa.com/en/Engraving-Gallery.asp?artist=33&rc=2>
- URL24- <https://okuryazarim.com/gec-donem-osmanli-mimari-planlari/>[09.07.2017, 23:40]
- URL25- <https://tr.0wikipedia.org/index.php?q=aHR0cHM6Ly90ci53aWtpcGVkaWEub3JnL3dpa2kvT3NtYW5sLFFaHVrdWt1>[9.10.2017, 22:00]
- URL 26- <http://www.ikinciabdulhamid.com/galeri>[12.09.2017, 20:00]